

The Postmodern Cyber and the Crisis of Theology

Kiarash Sheikholeslam

PhD of Philosophy, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: kiaa1367@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 27 June 2022

Received in revised 17 July
2022

Accepted 25 July 2022

Published online 20 November
2022

Keywords:

the postmodern condition, the
cyber, hyperreality,
abode), leveled Being.

ABSTRACT

The postmodern condition is a cultural situation in which contemporary man lives. This cultural situation can be considered from different standpoints. This article tries to investigate the postmodern condition in connection with the cyber. It will explain that in our time, like all past ages, culture and technology have reciprocal connection and interact intimately. The interaction of postmodern culture and cyber technologies has led to a crisis in Theology and even in regard to the seminal openness towards the divine. The ultimate goal of the present article is to explain what this crisis is. The importance of this explanation lies in the fact that in order to overcome a crisis, we must first gain a correct and sufficient knowledge of it. We will see that the interaction of postmodernity and the cyber has led to the emergence of hyperreality and will ultimately lead to what we call a leveled Being. Taking advantage of the precious heritage of Persian literature, and referring to an allegory from Ferdowsi's *Shahnameh*, we will try to show why hyperreality can be equated with what Ferdowsi calls *srr* (the "deferment abode.") This similarity will make it easier for the Persian-speaking reader to understand the current crisis in the world.

Cite this article: Sheikholeslam, Kiarash. (2022). The Postmodern Cyber and the Crisis of Theology. *Journal of Philosophical Investigations*, 16(40), 490-505. DOI: <http://doi.org/10.22034/JPIUT.2022.52288.3269>

© The Author(s).

DOI: <http://doi.org/10.22034/JPIUT.2022.52288.3269>

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

Introduction

The postmodern situation and the cyber are concepts that are talked about a lot in our time. The first of these two phenomena are primarily cultural and the second is apparently a merely technological one. But is it possible to find a relation between these two? Is the emergence and development of these two phenomena occurring almost at the same time a mere coincidence, or does it indicate a kind of homogeneity? In the upcoming essay, we intend to show that it is possible to talk about a deep and intimate relation between postmodernity and cyber technologies, without intending to dissolve these two into each other or reduce one to the other in order to explain this relation. However, the current essay will not end with an explanation concerning the above-mentioned relation, rather it presents this explanation as a topic that needs to deal with another issue or problem. This issue or dilemma is the very crisis that theology as an intellectual field, and even the divine as an existential openness, is struggling with in the contemporary world.

In the first part, the following essay attempts to characterize the postmodern situation by referring to the perspective of thinkers such as Marshall McLuhan, Lewis Mumford, and Jean Baudrillard. Then, the characterization of the postmodern situation is linked with the emergence of cyber technologies and the close relation between these two is examined.

In the second part, this essay turns its gaze to one of the greatest works of Persian classic literature, namely Ferdowsi's Shahnameh. In the first glance, this turn may seem irrelevant. But an effort will be made to show that Ferdowsi presented an allegory of a three-layered cosmology in the introduction to the story of Bijan and Manijeh, which is useful for analyzing our contemporary situation, i.e., the postmodern situation and the role of cyber technologies in this situation. This allegory will be especially useful for the understanding of the Persian-speaking reader. Ferdowsi's allegory distinguishes three spheres or three worlds from each other, which according to his naming them are:

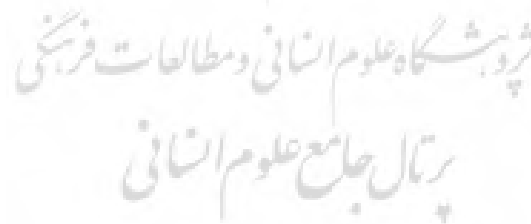
- aarādddrnn((dffer- nnt a))))
-) aarāssss aanj (passing abode)
- aarāqqqrrār (lgggigg dddd)

If we want to summarize Ferdowsi's point of view in relation to these three spheres or worlds, we can claim as follows: deferment abode is the sphere of pure indeterminacy; Where ups and downs, low and high, good and evil have no meaning; A darkness that calls to sleep, otherwise it leads to a perpetuality of endless wandering. Passing abode is necessary and at the same time, it is insufficient; It is necessary because the determination of things, the possibility of valuation, and the perception of meaning can only be achieved through living in such a world. It is insufficient because good and evil, high and low in this world are not recognized and they are not placed in the order they should. Nevertheless, it is this injustice, disloyalty, treachery, and finally, the transience of this abode that necessitates the existence of another world and opens the door to another abode: The sphere, the world, or the afterlife that is heralded and waited for which is the house of absolute justice. But is it possible to talk about opening the third sphere, heralding it, hoping or waiting for it, without firstly opening the second one?

In Ferdowsi's imagery, the first sphere or deferment abode is presented as an endless, dreadful, and devilish night that cannot be overcome, except by presenting a narrative of the collective-mythological history of Iranians and this is exactly what Ferdowsi did by composing his Shahnameh.

In the third part, an attempt is made to explain the deep and broad similarities between Ferdowsi's situation and the problematic stance of contemporary man, who is facing the postmodern cyber situation. Of course, it should be noted that while the dreadful night which Ferdowsi was struggling with is an allegorical-mythical phenomenon, the postmodern cyber situation appears as a cultural-technological one. However, the structures of these two phenomena as two hazardous spheres are exactly the same: pure indeterminacy, the postponement of any narrative, corrosive exhaustion of "homo viator" and finally, the most terrifying threat, which is the metamorphosis of man into the form of an ahistorical and timeless non-being.

Humanity in our time is caught in a Stygian situation that we called leveled Being. What we mean by "leveled" is the fundamental indeterminacy that destroys distinctions in the chaos of mass-produced information, in the chaos of "information pollution", in the blurring of the transition from the signifier to the signified, and for this reason, postpones the production and/or conservation of any kind of narrative. This constant postponement of narratives is not only the case of general and universal macro-narratives, but also of the most personal and private ones. It is precisely for this reason that today, with much more irreverence than in all previous eras, selfhood is called an illusion that carries a sack of multiple - and sometimes opposite - discourses.

امر سایبری پسامدرن و بحران الهیات

کیارش شیخ‌الاسلام

دانش‌آموخته دکتری فلسفه، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: k.sheikholeslam@ut.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

موقعیت پسامدرن یک وضعیت فرهنگی است که انسان معاصر در آن به سر می‌برد. این وضعیت فرهنگی را از نگرگاه‌های متفاوتی می‌توان بررسی کرد. مقاله حاضر در زمینه نسبت این وضعیت با امر سایبری نگاشته شده است. در این مقاله، ابتدا تبیین خواهد شد که فرهنگ و فناوری در روزگار ما نیز همچون تمامی اعصار گذشته، پیوندی متقابل برقرار می‌کنند و به‌شکلی تنگاتنگ، برهم‌کنش دارند. برهم‌کنش فرهنگ پسامدرن و فناوری‌های سایبری به بحرانی در حوزه الهیات و حتی گشودگی بنیادین به روی امر الهی انجامیده است. مقصود نهایی مقاله پیش‌رو آن است که چستی همین بحران را تبیین کند. اهمیت این تبیین از آنروست که به‌منظور فائق آمدن بر یک بحران، نخست باید شناختی درست و بسنده از آن حاصل آوریم. خواهیم دید که برهم‌کنش پسامدرنیته و امر سایبری به بروز «حادواقعیت» منجر شده است و در نهایت، به آنچه ما هستی مسطح خوانده‌ایم، خواهد انجامید. تلاش خواهیم کرد تا با بهره گرفتن از میراث گران‌سنگ ادب فارسی، و با رجوع به تمثیلی از شاهنامه فردوسی، نشان دهیم که چرا حادواقعیت را می‌توان با آنچه فردوسی «سرای درنگ» می‌خواند مشابه انگاشت. این مشابهت فهم بحران کنونی جهان را برای مخاطب فارسی‌زبان ساده‌تر خواهد کرد.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۰۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۴/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۰۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۸/۲۹

کلیدواژه‌ها:

وضعیت پسامدرن، امر سایبری، حادواقعیت، الهیات، سرای درنگ، هستی مسطح

استناد: شیخ‌الاسلام، کیارش. (۱۴۰۱). امر سایبری پسامدرن و بحران الهیات. پژوهش‌های فلسفی، ۱۶(۴۰): ۵۰۵-۴۹۰. DOI: ۱۰.۲۲۰۳۴/JPIUT.2022.52288.3269

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

مقدمه

بدانستم آمد زمان سخن

کنون نو شود روزگار کهن

(حکیم ابوالقاسم فردوسی)

وضعیت پسامدرن و امر سایبری از مفاهیمی هستند که در روزگار ما، سخن بر سر آنها بسیار است. نخستین این دو پدیداری اولاً فرهنگی و مورد دوم، امری ابتدائاً فناورانه است. اما آیا در میان این دو، می‌توان پیوند و نسبتی یافت؟ اینکه پیدایش، گسترش، و توسعه این دو پدیدار تقریباً در دورانی واحد به وقوع پیوسته صرفاً یک تصادف است یا از گونه‌ای همگنی و همسنجی حکایت دارد؟ در مقاله پیش‌رو بر آنیم تا نشان دهیم که می‌توان از نسبتی عمیق میان پسامدرنیته و فناوری‌های سایبری سخن به میان آورد، بی‌آنکه از پی تبیین این نسبت، قصد داشته باشیم این دو را در یکدیگر منحل کنیم یا یکی را به دیگری فروبکاهیم.

اما نگاهی حاضر به بیان نسبت فوق‌الذکر بسنده نمی‌کند، بلکه این تبیین را چونان مبحثی پیش می‌نهد که برای پرداختن به مسأله یا معضلی دیگر ضرورت دارد. این مسأله یا معضل اخیر همان بحرانی‌ست که الهیات در مقام یک حوزه فکری، و حتی امر الهی چونان یک گشودگی وجودی، در جهان معاصر، با آن دست‌به‌گریبان است. این معضل البته به معنای تحقق یک بن‌بست تام و تمام الهیاتی نیست، زیرا ساختارهای بنیادین حیات بشری، از جمله گشودگی او رو به سوی امر الهی، واقعیت‌هایی نیستند که به اقتضای احوال دوران، به سادگی از میان بروند یا قابل چشم‌پوشی باشند. همین واقعیت ساده که ما همچنان می‌توانیم از الهیات سخن به میان آوریم و در نسبت با این حوزه، بحرانی هر چند عمیق و مزمن را تشخیص بدهیم از استمرار حضور امر الهی حکایت دارد. با این حال، گشودگی زیست‌انسانی رو به سوی امر الهی ممکن است در میان گروه و اجتماع، یا در کلیت دورانی، به تنگی بگراید و با دشواری همراه باشد و عصر حاضر بی‌شک یکی از همان دوران تنگی و دشواری است.

آنچه از پی خواهد آمد در سه بخش صورت‌بندی شده است. در بخش نخست، تلاش خواهیم کرد تا به‌اجمال، نسبت میان فناوری‌های اطلاعات و وضعیت پسامدرن را بررسی کنیم. تبیین این نسبت آشکار خواهد کرد که بستر فرهنگی و حرکت فناوری چگونه بر یکدیگر اثر می‌گذارند، و چگونه متقابلاً یکدیگر را تقویت و تشدید می‌کنند. در بخش دوم، با گشتی ابتدائاً دور از ذهن، به سراغ یکی از آثار برجسته ادب فارسی، یعنی شاهنامه حکیم ابوالقاسم فردوسی خواهیم رفت و با تأمل در مقدمه داستان بیژن و میژ، موقعیتی را بررسی خواهیم کرد که سرایش شاهنامه را در نظر حکیم طوس ضروری نمود. مدعی خواهیم شد که این موقعیت و نیز درکی که این موقعیت در مورد کلیت شاهنامه و جهان‌های سه‌گانه آن به دست می‌دهد از حیث ساختار و نسبت این جهان‌ها، می‌تواند مخاطبان فارسی زبان را در درک وضعیت پسامدرن و امر سایبری موجود یاری‌رسان باشد. نهایتاً، بخش سوم این نگاهی تلاش خواهد بود در راستای تبیین مشابهت موقعیت معاصر ما با وضعیتی که حکیم طوس در آن، به سرایش شاهنامه یا به بیان عام‌تر، به بازیابی و بازگویی داستان‌ها و روایت‌های ملی همت گماشت. مطالبی که در خلال این سه بخش بیان خواهد شد، از چپستی بحرانی که در دوران ما، حوزه الهیات و گشودگی به‌سوی امر الهی را گرفتار کرده و نیز از ابعاد این بحران عمیق پرده بر خواهد داشت.

۱. فناوری‌های اطلاعات و عقلانیت پسامدرن

فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات در زمانه ما، چگونه از عقلانیت پسامدرن پرده برمی‌گیرند؟ به‌منظور پاسخ گفتن به این پرسش، در ابتدا باید مختصراً به عقلانیت مدرن و نسبت آن با فناوری رجوع کنیم. مارشال مک‌لوهان بنیادهای یک عقلانیت آشکارا مدرن را در پیدایش مطبوعات چاپی پیگیری می‌کند. بنا بر روایت مک‌لوهان، پیدایش مطبوعات چاپی به‌نوبه خود، پیدایش «انسان متمدن» را در پی داشت. مراد از انسان متمدن همان افراد منفک از یکدیگرند که همگی در مقابل متن نگاه‌شده‌شده قانون، برابر انگاشته می‌شوند.

«تفکیک میان افراد، پیوستگی زمان و مکان، و برابر بودن افراد از منظر قانون خصیصه‌نمای جوامع آموخته و متمدن است» (مک‌لوهان، ۱۹۶۴: ۸۴).

ارتباط گفتاری (تا پیش از پیدایش تلفن) انسان‌ها را بر آن می‌داشت تا در فواصلی نزدیک به یکدیگر به سر ببرند، اما نگرارش سبب شد تا جوامع صورتی تفکیک‌شده‌تر و پاره‌پاره‌تر به خود بگیرند. از این پس، آدمی می‌توانست پیام‌ها را به فواصل دورتری

ارسال کند و در گام بعد، پیدایش مطبوعات چاپی سبب شد تا این ارسال پیام با هزینه کمتر و اثرگذاری به مراتب بیشتری به وقوع بپیوندد.

در اینجا، ما با منطق خطی یا افقی غربی مواجه می‌شویم، منطقی که از نظر مک‌لوهان، در صورت‌های خطی یا افقی نگارش ریشه دارد. جدایی میان جوامع و اعضای جوامع که با پیدایش چاپ و نشر انبوه، بیش از گذشته بروز می‌کند همچنین، به دریافتی از خویشتن نیز دامن می‌زند که با اجتماع ارتباط کمتری دارد و در نتیجه، از استقلال بیشتری در نسبت با اجتماع برخوردار است. در حالی که فرد در یک اجتماع بدوی، پیوندی ناگسستنی و عمیق با امر جمعی دارد، در جامعه متمدن مبتنی بر نگارش، چاپ، و نشر، بدل به خویشتنی منفک و مستقل می‌شود که بیش از پیش، نسبت‌های پیچیده‌ای با خودش برقرار می‌کند. لوییس مامفورد با تمرکز بر فلسفه قرن هفدهم میلادی چونان بنیادی برای ماشینی‌شدن، بر این گونه خاص عقلانیت تأکید می‌گذارد. پژوهشگر به‌سادگی می‌تواند دریافت مکانیکی از جهان را در اندیشه پدران عقلانیت مدرن نظیر رنه دکارت، فرانسیس بیکن، و پیر-سیمون لاپلاس تشخیص بدهد. مامفورد به‌ویژه، بر سه جنبه از فلسفه و علم در دوران مدرن متمرکز می‌شود که در ادامه، فناوری مدرن را نیز شدیداً متأثر می‌کنند. این سه جنبه عبارتند از: «فروکاستن پیچیدگی به سادگی»، «تمرکز بر جهان خارجی و نادیده انگاشتن یا خنثی کردن مشاهده‌گر» و «حد زدن به حوزه‌های پژوهش: تخصص‌گرایی در نسبت با علایق و ایجاد تقسیمات خرد در نسبت با کار» (مامفورد، ۱۹۶۳: ۴۶). کارآمدی تولید و تقسیم کار در قالب اجزاء تخصصی شیوه‌ای بود که دریافت خطی یا افقی عقلانیت از طریق آن، خودش را به نمایش می‌گذاشت و در عمل، به ظهور می‌رساند و در نتیجه، به‌نوبه خود، فرهنگی را که در آن مستقر شده بود، شکل می‌داد.

فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات نیز نسبتی مشابه آنچه بیان شد با فرهنگ زمانه ما دارند، یعنی این فناوری‌ها نیز از دل فرهنگ معاصر سر برآورده‌اند و در عین حال، به این فرهنگ، صورت خاص خودش را می‌بخشند. آنچه اینترنت را بدل به یک فناوری اساساً نوین می‌کند عبارت است از اینکه اطلاعات تنها محصول برآمده از این فناوری است. اطلاعات اینترنتی نه تنها در قالب متن، بلکه همچنین به صورت تصاویر و اصوات گوناگون نیز تولید می‌شود. در ابتدا چنین به نظر می‌رسد که اینترنت در نسبت با جهان ما همچون یک محیط انتزاعی است، اما پیوند وثیق میان این دو سبب می‌شود که اینترنت نیروی صورت‌بخشی عظیمی در نسبت با جهان هرروزینه اعمال کند. البته چنانکه بیان شد، تمامی فناوری‌ها واجد نیروی صورت‌بخشی به جهان هستند، اما در مورد اینترنت، این نیرو چنان عظیم و گسترده است که تاکنون، در مورد هیچ فناوری دیگری سابقه نداشته است. جهان انتزاعی و مجازی برآمده از پیدایش اینترنت مهم‌ترین و گسترده‌ترین بخش شکل‌دهنده به پدیده‌ی است که «فضای سایبری»^۱ نامش نهاده‌اند. اندیشیدن درباب فضای سایبری مسائل برجسته و پراهمیتی نظیر اقتصاد تراملی و جهانی‌شدن را به ذهن متبادر می‌کند، اما آنچه در اینجا قصد پیگیری‌اش را داریم عبارت است از اینکه چگونه فضای سایبری در مقام یک محیط فناورانه، دریافت ما از امر واقع، خویشتن، و امر الهی را دگرگون می‌کند و اینکه منطق شبیه‌سازی (وانامی)^۲ موجود در این فضا به چه شکل، عقلانیت پسامدرن در روزگار ما را باز می‌نماید. گرچه بحران الهیات در عصر پسامدرن و سایبری را از وجوه متفاوتی می‌توان بررسی کرد، اما دگرگونی دریافت انسان از واقعیت، خویشتن، و امر الهی چالش بی‌سابقه‌ای است که پسامدرنیته، امر و فضای سایبری پیش نهاده و به همین سبب، پرداختی مستقل به این مسائل ضروری می‌نماید.

اینترنت در ابتدا، چونان سیستمی پدیدار شد که تعدادی از رایانه‌های شبکه‌شده محلی را به یکدیگر مرتبط می‌کرد و سبب می‌شد تا مجموعه‌ای از شبکه‌های محلی، از طریق سامانه نام دامنه^۳ با یکدیگر پیوند یابند. در زمینه اینترنت، هر شبکه محلی اطلاعات را در قالب خاصی انتقال می‌داد، در نتیجه، ترجمه اطلاعات از شبکه‌ای به شبکه دیگر ضروری بود. وب جهان‌گستر^۴ پدیده‌ای است چونان «رسانه‌ای وحدت‌یافته و ساده که تمامی منابع اینترنت را قابل بهره‌برداری می‌کند... [این پدیدار] به‌طور کلی، مشتمل بر دو بخش است: ابزاری در جهت ساماندهی منابع و ابزاری در جهت مشاهده این ساماندهی» (جردن، ۱۹۹۹: ۴۳). تمرکززدایی از اینترنت به‌واسطه وب جهان‌گستر به پیدایش سیستمی عالم‌گیر و تراملی انجامید که از میلیون‌ها مرکز فعالیت پراکنده

1. cyberspace

2. simulation

3. Domain Name System (DNS)

4. World Wide Web

در سراسر جهان تشکیل شده است. این سیستم به هر فردی امکان می‌دهد تا - در صورت وجود زیرساخت مورد نیاز- به اینترنت متصل شود و بی‌درنگ، اطلاعات موردنظرش را در اقصی نقاط جهان نشر دهد.

پیدایش اینترنت و وب جهان گستر پاسخ‌ی بود به میل انسانی که می‌خواست داده‌ها و اطلاعات را تا دورترین فواصل ممکن، به ساده‌ترین شکل انتقال بدهد. انسان در پاسخ به پاره‌پاره شدن زیستش در پی نگارش چاپی - پاره‌پاره‌گی مهبیی که با تولید انبوه و تخصص‌گرایی مشاغل به اوج رسیده بود- فراخوان امر سایبری را نپوشا شد. به همین سبب است که بسیاری از متفکران فضای سایبری را چونان محیطی در جهت حرکت به سوی آرمان برابری و عدالت بشری قلمداد کردند:

«فضای سایبری زیست آفلاین را به فضایی بی‌همتا از جریان اطلاعات مجهز می‌کند. این فضا نه تنها گونه‌های خاصی از زیست بشری می‌آفریند، بلکه همچنین، در پیدایش صورت خارق‌العاده‌ای از فضا سهیم می‌شود که برای ساختار نوین اقتصاد جمعی جهانی ناگزیر است» (جردن، ۱۹۹۹: ۱۶۸).

چنانکه پیشتر بیان شد، گسترده‌ترین و مهم‌ترین جزء فضای سایبری همان وب جهان گستر است که در زمینه آن، هر مرکز فعالیتی با سایر مراکز پیوند دارد و هیچ مرکز متمرکزی برای آن قابل تصور نیست. در زمینه این تار، همه‌چیز از طریق پدیداری تحت‌عنوان «بیش‌متن»^۱ اتصال یافته است،

«یک سیستم ارجاعی پویا که تمامی متون را به شکل متقابل، پیوند می‌دهد. بیش‌متن دقیقاً یک بینامتنیت الکترونیکی است. بیش‌متن تمامی متون است، یک فرامتن» (هایم، ۱۹۹۸: ۳۰).

شاید در ابتدا این‌طور به نظر برسد که بیش‌متن را می‌توان یک ساختار ساماندهی اطلاعات قلمداد کرد، درست همچون یک کتابخانه عظیم که دسترسی به منابع را در لحظه ممکن می‌کند. این تلقی البته بر خطا نیست، اما عمیقاً - و حتی شاید بتوان گفت به شکل ساده‌انگارانه‌ای- نابسنده است. در زمینه بیش‌متن، شیوه‌ای از ساماندهی اطلاعات صورت می‌پذیرد که از اساس، با حرکت افقی، خطابه‌خط، و صفحه‌به‌صفحه متن نگارشی و چاپی تفاوت دارد. بیش‌متن این امکان را در اختیار مخاطب یا کاربر قرار می‌دهد تا از مکانی به مکان دیگر بجهد، بی‌آنکه از فرآیند تفکر افقی یا خطی پیروی کند. به دیگر بیان، در زمینه بیش‌متن، ساماندهی اندیشه از طریق فرآیندی صورت می‌گیرد که «جهش‌های شهود و تداعی معانی آن را برمی‌انگیزند» (هایم، ۱۹۹۸: ۳۰). فضای مشتمل بر جریان‌های اطلاعاتی در ماتریکس سایبری شیوه منعطف‌تری از اندیشیدن را به همراه می‌آورد که به‌نوبه خود، از عقلانیتی منعطف‌تر حکایت دارد.

«در نتیجه، مخاطب متن به یک معنا، بدل به نگارنده متن می‌شود و به وجود آمدن این نگارنده از آنجا ناشی می‌شود که متن او عبارت است از بینامتنیتی که با گشت‌وگذار در میان اسناد می‌خواندش» (لوینسون، ۱۹۹۷: ۱۴۶).

در این ماتریکس، «مرکز متن دیگر مرکزیت ندارد» (دریدا، ۱۹۷۸: ۲۷۹) و «معنای گفتار از آنچه گفته شده فراتر می‌رود» (لویناس، ۱۹۹۸: ۳۷).

دقیقاً همین عقلانیت منعطف است که گشت‌پسامدرن را در زمینه ادبیات، هنر، و به‌طور کلی فرهنگ خصیصه‌نمایی می‌کند. باز همین عقلانیت پسامدرن را می‌توان از آثار ژاک دریدا سراغ گرفت که مدعی ست ناتوانی ما در تثبیت معنا در قالب ساختارهای روایی سبب می‌شود تا معنا در زنجیره بی‌پایانی از ارجاعات بینامتنی، همواره به تعویق بیفتد. گذار فرهنگی از بنیادهای تماماً قالب‌بندی‌شده سوژه به «خواست زیستن بر سطح» آنچنانکه فردریک جیمسون در اثر برجسته‌اش تحت عنوان پسامدرنیسم یا منطق فرهنگی سرمایه‌داری متأخر روایت می‌کند (جیمسون، ۱۹۹۱: ۱۵۰)، بیان دیگری از بروز همین عقلانیت منعطف است. با پیدایش رایانه‌ها که آدمی از دریچه آنها قادر است جغرافیای افقی، اما در عین حال، گسسته اینترنت و وب جهان گستر را پیمایش کند،

«ایده‌های انتزاعی جیمسون درباب پسامدرنیسم نه تنها دست‌یافتنی، بلکه قابل مصرف شده‌اند» (ترکل، ۱۹۹۷: ۴۵).

بنابر آنچه تاکنون بیان شد، روشن است که پسامدرنیسم دیگر نه فقط یک نظریه، بلکه ابزاری است که آدمی به‌طور هرروزینه، از آن بهره می‌گیرد و حتی شاید بتوان مدعی شد که پسامدرنیسم در زمانه ما محیطی است که آدمی در آن زیست می‌کند.

^۱. hypertext

۲. نیمه‌شبان اهریمن

در این بخش از نگاشت حاضر، با گشتی که شاید در ابتدا غریب به نظر برسد، برآنیم تا با روی گردانی از جهان مدرن و پسامدرن، به یکی از متون کلاسیک ادب فارسی، یعنی شاهنامه حکیم ابوالقاسم فردوسی نظر افکنیم. بی‌نسبتی ظاهری میان مباحث پیش‌گفته با آنچه در این بخش بیان خواهد شد صرفاً از فاصله زمانی و جغرافیایی میان آنها ناشی می‌شود و چنانکه در ادامه خواهیم دید، مباحث این بخش و بخش پیشین از حیث آیدتیک، پیوندی وثیق با یکدیگر برقرار می‌کنند. بر ماست که این نسبت را در واپسین بخش، یعنی بخش سوم این نگاشت تبیین کنیم. پس ابتدا، با روی‌آوری به شاهنامه، از مقدمه داستان بیژن و منیژه سخن خواهیم گفت.

داستان بیژن و منیژه یکی از نخستین داستان‌ها یا حتی نخستین داستانی‌ست که فردوسی به نظم آن همت گماشته است (صفا، ۱۳۳۳: ۱۷۷). پس شاید بتوان مقدمه این داستان را از لحاظ زمانی، نخستین مدخل شاهنامه قلمداد کرد. این مقدمه - بر اساس گزارش میرجلال‌الدین کزازی - مشتمل بر سی بیت است و فردوسی در قالب این سی بیت، از یک شب سخن به میان می‌آورد:

شبی چون شبه روی‌شسته به قیر
نه بهرام پیدا نه کیوان نه تیر

(فردوسی، ۱۳۹۹: بیت ۱)

اما شبی که در اینجا توصیف می‌شود یک شب معمولی نیست؛ در اینجا با شبی مواجه نیستیم که از پی آن، خورشید رخ بنماید و روزی دیگر آغاز شود. نه! این شبی‌ست که آمده تا بماند؛ شبی که خود افلاک را نیز به خوابی ژرف فرو برده است:

فروماند گردون گردان به جای
سپهر اندر آن چادر قیرگون
شده سست خورشید را دست و پای
تو گفتی شدستی به خواب اندرون

(فردوسی، ۱۳۹۹: ابیات ۱۰ و ۱۱)

در این شب درازدامن که تمامت جهان را از خودش به هراس افکنده است (فردوسی، ۱۳۹۹: بیت ۱۲)، حتی ماه هم نمی‌تواند نوری را که به عاریت گرفته است به کمال بازتاب بدهد، بلکه تاریکی بر بیشترین سهم این پرتوی عاریه‌ای نیز سایه افکنده و تقریباً چیزی از روشنایی آن بر جای نگذاشته است:

شده تیره اندر سرای درنگ
میان کرده تاریک و دل کرده تنگ
ز تاجش سه بهره شده لاژورد
سپرده هوا را به زنگار و گرد

(فردوسی، ۱۳۹۹: ابیات ۳ و ۴)

ترکیب اضافی «سرای درنگ» در بیت سوم این مقدمه، واجد اهمیت و شایسته درنگ بسیار است. ترکیب مذکور کلیت شب هراسناکی را خصیصه‌نمایی می‌کند که فردوسی در کار توصیف آن است. مشابه همین ترکیب اضافی را بار دیگر و این بار در قالب ترکیبی وصفی، در مصرع دوم از بیت چهاردهم مشاهده می‌کنیم: «دلگ تنگ شد زان درنگ دراز»

اما پیش از آنکه درباب دو ترکیب «سرای درنگ» و «درنگ دراز» سخن به میان آوریم، نخست باید یکی دیگر از اوصاف این شب غریب را مدنظر قرار بدهیم. این وصف در بیت هفتم مقدمه آمده است؛ جایی که شاعر در مواجهه با شب بی‌پایانی که خود را در آن یافته است، چنین می‌سراید:

نمودم به هر سو به چهر اهرمن
چو مار سیه باز کرده دهن

طنین این بیت هراس‌انگیزتر از تمامی ابیاتی‌ست که پیش و پس از آن، پیش نهاده شده‌اند. شاعر در این شب هراس‌انگیز نظر می‌دوزد و به هر سو که می‌نگرد، اهریمن را رویاروی خویش می‌یابد؛ اهریمن که همچون ماری سیاه دهان گشوده است، گویی که در کار بلعیدن جهان است.

طنین دهشت‌بار بیت هفتم مقدمه صرفاً از یک بیان ادبی استادانه سرچشمه نمی‌گیرد. فردوسی از طریق سرایش این بیت، مخاطب خویش را مستقیماً با کیهان‌پیدایی^۱ باستانی ایران مواجه می‌کند. رویدادی که در این بیت پیش روی مخاطب قرار می‌گیرد یک رویداد دینی-اسطوره‌ای است: رویداد هجوم اهریمن به جهان هرمزدی و پیدایش جهان میانه از پی این هجوم. چنانکه بندهشن^۲

^۱. cosmogony

^۲. بندهشن یا بندهش (به معنای آفرینش بنیادین) عنوان یک تألیف دایره‌المعارف‌گونه درباب کیهان‌پیدایی و کیهان‌شناسی زرتشتی است که به زبان پهلوی نگاشته شده و تدوین نهایی آن در سده سوم هجری قمری به انجام رسیده است. این اثر مشتمل بر باورهای زرتشتی و حتی پیشازرتشتی ایران‌زمین درباب پیدایش و ساختار کیهان دینی-اساطیری است و نگارش آغازین آن را به اواخر دوره ساسانی نسبت داده‌اند.

روایت می‌کند، این هجوم درست در میانهٔ زمان کران‌مند دوازده هزار سالهٔ اساطیری روی می‌دهد. دیدیم که فردوسی شبِ غریب و هراس‌انگیزِ مقدمهٔ خویش را پیش و بیش از هر چیز، با تمرکز بر آسمان آغاز می‌کند و در بیت هفتم، یعنی جایی که پای اهریمن را در میانهٔ این شب به میان می‌کشد، از این شرّ بنیادین چونان یک مار سخن می‌گوید. تمامی این جزئیات با روایت دینی-اساطیریِ هجوم اهریمن هماهنگ است. برای نمونه، در روایت بندهشن چنین می‌خوانیم:

اهریمن با همهٔ نیروهای دیوی به مقابلهٔ روشنان برخاست. آن آسمانی را دید که به مینویی نشان داده بودند، آنگاه که هنوز، به شکل مادی آفریده نشده بود. به رشک‌کامگی بتاخت. آسمان را که به ستاره‌پایه ایستاده بود، به تهیگی فروکشید؛ همان تهیگی که در آغاز نوشتیم که میان بنهٔ روشنان و تاریکان بود. آن تاریکی را که با خود داشت در آسمان آورد و آسمان را آنگونه با تاریکی بیامیخت که در بالای ستاره‌پایه، از درون آسمان، تاریکی تا یک سوم بایستاد. اهریمن چون ماری آسمان این زمین را بسفت و خواست تا آن را فراز بشکند. ماه فروردین، روز هرمزد، به‌هنگام نیمروز درتاخت. آسمان چنان از او بترسید که گوسپند از گرگ. (بندهش، ۱۳۷۸: ۵۲)

با وجود شباهت‌های فراوانی که میان روایت بندهشن از رویداد هجوم یا تازش اهریمن از یکسو و شبِ غریب و هراسناک در مقدمهٔ داستان بیژن و منیژه از دیگر سو وجود دارد، تفاوت بسیار مهمی نیز در این میان رخ می‌نماید که شایستهٔ توجه و تأمل بسیار است.

تفاوت مذکور عبارت است از اینکه بنا بر روایت بندهشن، تازش اهریمن برآورندهٔ جهان میانی‌ست (این تازش آسمان را به «همان تهیگی که... میان بنهٔ روشنان و تاریکان بود» فروکشید). در این روایت، زمان تازش اهریمن، یعنی روز هرمزد (روز نخست) از فروردین ماه، به‌هنگام نیمروز، نیز حکایت از گشایش جهان میانی دارد، چراکه با اعتدال بهاری (تعادل شب و روز/ تاریکی و روشنی) مقارن است. این درحالی‌ست که بنا بر روایت فردوسی، تازش اهریمن همان بلعدگی تاریکی‌ست که می‌رود تا از روشنایی و از روز، اثری بر جا نگذارد. بنابراین، می‌توان مدعی شد که از نظر حکیم طوس، گشایش جهان میانی از پی دست‌درازی اهریمن، نیازمند رویداد دیگری‌ست.

اما اگر بخواهیم از چپستی این رویداد دیگر پرده برداریم، نخست باید از کیهان‌شناسی شاهنامه پرسش کنیم. صرف توری شاهنامه کافی‌ست تا مخاطب از وجود دو جهان، دو عالم، دو ساحت متمایز آگاه شود. از این میان، فردوسی مورد اول را تحت عناوینی همچون «جهان» (به‌طور مطلق)، «گیتی»، «سرای سینج»، و... خصیصه‌نمایی می‌کند، و مورد دوم را «مینو»، «دیگر سرای»، و... می‌خواند. بر این باوریم که مطالعهٔ دقیق و درنگ در مقدمهٔ داستان بیژن و منیژه جهان، عالم، یا ساحت سومی را نیز بر این دو مورد می‌افزاید که حکیم طوس آن را با ترکیب اضافی «سرای درنگ» خصیصه‌نمایی کرده است.

البته باید توجه داشت که در متن شاهنامه، ترکیبِ سرای درنگ در راستای توصیف دو جهان، عالم، یا ساحت نخست نیز به کار رفته است.^۱ شمول این ترکیب اضافی بر هر سه ساحت کیهان‌شناسی شاهنامه از آنروست که فردوسی در زمینهٔ این ترکیب، واژهٔ درنگ را در سه معنای متمایز به کار گرفته است:

الف. هنگامی که سرای درنگ به جهان مینوی دلالت می‌کند، واژهٔ درنگ به‌معنای سکونی‌ست که در پی دست یافتن به مقصود و رسیدن به غایت انسان حاصل می‌آید؛ سکونی که برتر و والاتر از حرکت یا گذار است.

۱. برای نمونه در *نامهٔ باستان*، جلد ۱ (۱۳۹۲) ابیات ۱۳۹۳ و ۱۳۹۴، سلم که از شیوهٔ بخش کردن جهان از سوی پدرش، فریدون، خشمگین است، به کنایه از فرارسیدن زمان مرگ او سخن می‌گوید و زندگی این جهانی فریدون را «سرای درنگی» می‌خواند که پدر پیرش باید از آن دست بشوید و به اصطلاح، جا را برای جوان‌ترها خالی کند:

جوان را بود روز پیری امید / نگردد سیه، موی گشته سپید
چه سازی درنگ اندرین جای تنگ / شود تنگ بر تو سرای درنگ

همچنین در همین اثر، بیت ۳۴۰۰، از میان پرسش‌ها یا معماهایی که موبدان پیش روی زال زر نهاداند، از جمله از یک شارستان بر سر کوه نیز سخن به میان آورده‌اند و زال در پاسخ به ایشان، این شارستان را تمثیلی از آخرت قلمداد، و اظهار می‌کند که:

دگر شارستان بر سر کوهسار / سرای درنگ است و جای قرار

ب. هنگامی که سرای درنگ به گیتی دلالت می‌کند، واژه درنگ به معنای سکونی متوهمانه در جهانی ذاتاً گذرا و سپنجی‌ست؛ سکونی که به معنای دنیاپرستی و میل کردن به نعمات اینجهانی‌ست، سکونی که به‌دروغ، در جای حرکت یا گذار نشسته است.
ج. در نهایت، هنگامی که سرای درنگ در توصیف شبِ غریب و هراس‌انگیز اهریمنی پیش‌نهاد می‌شود، واژه درنگ به معنای سکونی‌ست که از پی سرگردانی و گمگشتگی بروز می‌کند؛ سکونی که فروتر و پست‌تر از حرکت یا گذار است.

سرگردانی و گمگشتگی وضعیت انسان است در جهانی که اهریمن آن را به کام کشیده است، یعنی در تاریک‌ترین، فروترین، و پست‌ترین ساحت از میان سه ساحت کیهان‌شناسی شاهنامه. البته این جهان، عالم، یا ساحت چنان ظلمانی‌ست که بهره گرفتن از صفاتی چون «فروترین» یا «پست‌ترین» نیز در نسبت با آن، باید همراه با احتیاط و تأمل باشد. اگر چنین صفاتی را به چنین جهانی نسبت می‌دهیم، باید از آنها، معنایی مابعدالطبیعی مراد کنیم، چراکه در ظلمات این عالم ادنی و اسفل، نه اخلاقی برجاست و نه ارزشی و به همین سبب، صفاتی چون خوب و بد یا والا و فرومایه نیز معنای آشنای خود را از کف می‌دهند. چنانکه حکیم طوس به‌صراحت اظهار می‌کند:

نه آوای مرغ و نه هرآی دَد
نبد هیچ پیدا نشیب از فراز
زمانه زبان بسته از نیک و بد
دلَم تنگ شد زان درنگ دراز

(فردوسی، ۱۳۹۹: ابیات ۱۳ و ۱۴)

دقیقاً همین ابیاتی که نقل کردیم فهم خاص فردوسی از تازش اهریمنی را به نمایش می‌گذارند و آشکار می‌کنند که چرا به باور او (برخلاف روایت بندهشن)، پس از این تازش ویرانگر، عالم میانی (همان گیتی یا سرای سپنج) رخ نمی‌نماید، مگر آنکه رویداد دیگری محقق شود.

شب غریب و هراس‌انگیزی که در مقدمه داستان بیژن و منیژه رخ می‌نماید از جهانی بی‌تعیین و بی‌سامان حکایت دارد که آدمی در آن، نه تنها به هیچ غایتی راه نمی‌برد، بلکه حتی خود راه را نیز نمی‌یابد و ناتوان است از اینکه در راستای یک زیست‌معدنار، مسیری را در پیش بگیرد. این تنگنایی‌ست که حکیم طوس را در بر گرفته و او با ادراک همین تنگنا، بر آن می‌شود تا دست به کاری کارستان بزند:

بدان تنگی اندر، بجستم ز جای
خروشیدم و خواستم زو چراغ
یکی مهربان بودم اندر سرای
بیامد بت مهربانم به باغ

(فردوسی، ۱۳۹۹: ابیات ۱۵ و ۱۶)

فردوسی بی‌آنکه توان یا اراده به خواب رفتن داشته باشد، در میانه این شبِ ظلمانی، هوشیاری پیشه می‌کند و «بت مهربانش» را فرامی‌خواند. سیمای این بت مهربان، این همسر، می‌تواند سیمایی تمثیلی یا آمیخته‌ای از تمثیل و واقعیت باشد. چندانچونش را نمی‌دانیم. اما مطالعه ابیات ۱۵ تا ۳۰ مقدمه آشکار می‌کند که حضور این سیمای رازآلود با دو رویداد بسیار مهم همراه است: برپایی بزم و داستان گویی.

سیمای رازآلود معشوق در آغاز، گویی حکیم را در مقابل آزمونی قرار می‌دهد و به‌منظور سنجش اهلیت او (سنجش طبع و اراده او)، زیرکانه به خفتن فرایش می‌خواند. اما حکیم - چنانکه از لقبش هویداست - هوشیاری پیشه می‌کند و از خفتن تن می‌زند:

مرا گفت شمعت چه باید همی؟
بدو گفتم ای بت، نیم مرد خواب
شب تیره خوابت نباید همی؟
بیاور یکی شمع چون آفتاب

(فردوسی، ۱۳۹۹: ابیات ۱۷ و ۱۸)

آنچه فردوسی از بت مهربانش طلب می‌کند برپایی بزمی شبانه است، همراه با تمامی مؤلفه‌های آن: شمع و چراغ، می و موسیقی. سیمای رازآلودی که حکیم طوس در دل ظلمات شب فراخوانده است، نه تنها تمامی خواسته‌های او را اجابت می‌کند، بلکه خودش نیز بر این خواسته‌ها، چیزی می‌افزاید:

مرا مهربان یار بشنو چه گفت
بیمای می تا یکی داستان
از آن پس که گشتیم با جام جفت
ز دفترت، برخوانم از باستان

(فردوسی، ۱۳۹۹: ابیات ۲۴ و ۲۵)

فردوسی بزمی شبانه طلب می‌کند، اما بت مهربانش نقل داستان را نیز بر این طلب می‌افزاید. البته این دو (طلب فردوسی و بر افزوده معشوق) در واقع یکی هستند؛ به قول معروف، اینها دو روی یک سکه‌اند. اگر بزم تن‌هوشیاری حکیم است، نقل داستان جانی‌ست که باید در این تن، در این کالبد تهی دمیده شود؛ شمع و چراغ در دل تاریکی، باید تعیین امور را نمایان کند؛ نوای موسیقی باید با کلام همراه شود؛ پیمودن می‌باید به درک معنا بینجامد. با برپایی این بزم داستان‌گویی شبانه است که تن و جان هوشیاری به هم می‌گریند و «تاری شب»، شب ظلمانی و دهشت‌باری که حکیم را به تنگنا افکنده، «خوشر از روز» می‌شود (فردوسی، ۱۳۹۹: بیت ۲۳).

آشکار است که در اینجا، نقل داستان چنانکه در کاربست امروزینش دریافت می‌شود، صرفاً مایه سرگرمی و گذران وقت نیست. چنین کاربست و دریافتی با ریشه و بُنگاه واژه «داستان» نیز همخوانی ندارد و معانی جدی‌تر این واژه را از اهل زبان فارسی معاصر پوشیده می‌دارد. ریشه‌شناسی واژه «داستان» ما را به کنش‌هایی همچون تصمیم گرفتن، حکم کردن، نزاع قضایی بر پا کردن، و نیز آموختن یا یاد دادن دلالت می‌کند.^۱ به بیان دیگر، داستان‌گویی و داستان‌نویسی در معنای دقیقش، عبارت است از یک فرآیند حکمی که در خلال آن، تصمیمی گرفته می‌شود، حکمی می‌رود، و نزاعی بر پا می‌شود. اما مگر تمامی این کنش‌ها بر متعین کردن و پرتو افکندن بر امور مبتنی نیست؟ مگر می‌توان از حکم کردن، تصمیم گرفتن، و نزاع کردن سخنی به میان آورد، بی‌آنکه از مقولاتی چون نیک و بد، خیر و شر سخنی در میان باشد؟

سخن حکیم طوس نیز بر گشایش افق نیک و بد، افق خیر و شر، از خلال بزم شبانه‌ای که سخنش رفت، از خلال فرآیند حکمی داستان‌گویی و داستان‌نویسی تأکید می‌گذارد، آنجا که بت مهربانش را مخاطب قرار می‌دهد و محتوای داستانی را که قرار است نقل شود بر همین مبنا استوار می‌دارد:

بدان سروین گفتم ای ماه‌روی
ز نیک و بد چرخ ناسازگار

مرا امشب این داستان بازگویی
که آرد به مردم ز هرگونه کار
(فردوسی، ۱۳۹۹: ابیات ۲۷ و ۲۸)

چنانکه در کلام فردوسی آشکار می‌شود، فرآیند حکمی داستان‌گویی و داستان‌نویسی با گذار از شب ظلمانی، عالم اهریمنی بی‌تعینی و سرگستگی محض، به عالمی راه می‌برد که در آن نیک و بد معنادار است، اما با آدمی سر سازگاری ندارد. این عالم همانی‌ست که در سراسر شاهنامه، با عناوینی نظیر گیتی و سرای سپنج خصیصه‌نمایی می‌شود.^۲

در خلال داستان‌هایی که در شاهنامه نقل می‌شود - به‌ویژه هنگامی که از مرگ شاهان و پهلوانان سخن می‌رود - حکیم طوس همواره از بی‌دادگری، بی‌وفایی، خیانت‌پیشگی، فسون‌کاری، و در نهایت، از گذرایی گیتی شکوه می‌کند و مویه سر می‌دهد. این شکوه‌ها و مویه‌های مکرر فردوسی ممکن است سبب شود تا مخاطب او گمان برد که این حکیم گیتی را خوار می‌انگارد و این‌طور نتیجه بگیرد که به باور فردوسی، حیات اینجهانی واجد هیچ ارزش و اعتباری نیست. اما چنانکه از تحلیل مقدمه داستان بیژن و منیژه مستفاد می‌شود، حکیم طوس به هیچ وجه، گیتی یا همان جهان میانه دینی - اسطوره‌ای ایرانی را ناچیز، بی‌مایه، یا عاری از حقیقت نمی‌انگارد، بلکه در آن، از همان نگرگاهی نظر می‌دوزد که شایسته است.

اگر بخواهیم نگرگاه فردوسی در نسبت با گیتی یا سرای سپنجی را در یک جمله خلاصه کنیم، می‌توانیم این‌طور مدعی شویم: این جهان ضروری‌ست و در عین حال، نابسند است؛ ضروری‌ست از آن‌روی که تعیین امور، امکان ارزش‌گذاری، و ادراک معنا تنها از خلال زیستن در چنین جهانی محقق می‌شود. نابسند است از آن‌روی که نیک و بد، والا و فرومایه در این جهان، داد نمی‌بینند و در مرتبه‌ای که باید و شاید قرار نمی‌گیرند. اتفاقاً همین بی‌دادگری، بی‌وفایی، خیانت‌پیشگی، فسون‌کاری، و در نهایت، گذرایی گیتی‌ست که وجود جهانی دیگر را ایجاب می‌کند و گشاینده مینو یا دیگر سرای می‌شود (در این باب، ر.ک مسکوب، ۱۳۸۶: ۴۱-).

۱. «داستان /dāstān/ ماجرا، حکایت، قصه، سمر... فارسی میانه: dāstistān تصمیم، حکم، قضاوت؛ امور مشروع و قانونی؛ موضوع، مطلب. ایرانی باستان: -dāta stāna- [اصلاً: محل قضاوت... قس فارسی میانه ترفانی و پارتی: [dādestān] d'dyst'n قضاوت، دادرسی، نزاع، شکایت، دادخواهی... نولدکه... داستان را از ریشه -danh- آموختن و یاد دادن، مشتق می‌دانند...» (حسن دوست ۱۳۹۵: ۱۲۴۲)

۲. گذرندگی و ظهور نابسامان معانی که به نزاع می‌انجامد را می‌توان برجسته‌ترین ویژگی‌های عالم میانی یا همان گیتی قلمداد کرد. شاید به همین سبب بوده است که در اساطیر کهن ایران زمین، این عالم را «وای» می‌خواندند، یعنی همان نامی که بر ایزد باد و جنگ نیز نهاده بودند. بعدها این ایزد به دو موجود خیر و شر منقسم شد «که یکی وای نیک یا رام و دیگری وای بد یا استویهاد نام دارند» (بهار، ۱۳۹۱: ۳۱ و ۴۰).

۴۴). اما مگر می‌توان بدون گشایش گیتی، از گشودگی به روی مینو سخن به میان آورد؟ مگر بدون ادراک تشنگی، می‌توان در جستجوی آب برآمد؟

یاری‌گری شاهنامه در حق اهل زبان فارسی و فرهنگ ایرانی دقیقاً همین ایجاد تشنگی در آنهاست. گسست تاریخی و فرهنگی ناگزیر از پی‌فروپاشی کشور و سامان ایران باستان سبب شده بود تا مردمان این خطه و این فرهنگ در سه قرن نخستین هجری، بسیاری از ابعاد اسطوره، حماسه، و تاریخ خویش را فراموش کنند. در نظر حکیم طوس - با توجه به تمثیل عمیق و غریبی که در مقدمه داستان بیژن و منیژه پیش می‌نهد - انسانی که در نسبت با تاریخ و فرهنگش گرفتار بیگانگی باشد همانند آن شب‌زده‌ای است که در ظلمت بی‌پایان گسیختگی و فراموشی، نه تنها از رسیدن به مقصود و مأوای خویش درمی‌ماند، بلکه حتی راه گام زدن به سوی مقصود را نیز نمی‌یابد. اگر به یاری چنین شب‌زده راه گم‌کرده‌ای نشتابیم و چراغی پیش رویش برنیفروزیم، بیم آن می‌رود که او حتی ضرورت راه‌یابی به سوی مقصود را نیز از یاد ببرد و تا ابد، در ظلمات سرگردانی و گم‌گشتگی، در شب‌زدگی نیمه‌شبان اهریمنی درماند.

۳. هستی مسطح

هنگ افراسیاب در «بغ‌گر» (کوه خدا) بنا شده و مسکنی بود در زیر زمین و افراسیاب آن را به جادویی از آهن برآورده بود... روشنی این دژ به درجه‌ای بود که تاریکی شب در آن راه نداشت. شطی از آب و شطی از شراب و شطی از شیر از آن می‌گذشت، و خورشید و ماهی ساختگی شب و روز در آن می‌گشت.

- روایت بندهشن بزرگ، به نقل از (صفا، ۱۳۳۳: ۶۲۲ و ۶۲۳)

در بخش پیشین این نگاشت، توصیف شبی غریب و هراس‌انگیز را از کلام حکیم طوس تبیین کردیم؛ شبی که فردوسی آن را تحت عنوان «سرای درنگ» یا «درنگ دراز» خصیصه‌نمایی می‌کند. چنانکه بیان شد، موقعیتی که این شب اهریمنی به تصویرش می‌کشد از گونه‌ای بی‌تعینی بنیادین نشان دارد که تمامی معانی و معیارها را به محاق تاریکی فرومی‌کشد و در دل همین تاریکی است که حکیم می‌گوید تا با روشنایی داستان‌نویسی و داستان‌گویی در معنای بنیادین آن، گیتی را چونان عرصه تمایز میان خیر و شر، پست و بلند، فراز و فرود و خلاصه، چونان عرصه پیدایی معنا و معیار باز بگشاید.

بر آنیم تا در بخش حاضر، یعنی واپسین بخش این نگاشت، نسبت میان مباحث طرح‌شده در دو بخش آغازین را تبیین کنیم. به منظور ارائه چنین تبیینی، می‌توان از طرح یک پرسش آغاز کرد: آیا انسان روزگار ما، انسان عصر فناوری‌های اطلاعات، یا به تعبیری انسان پسامدرن خودش را در موقعیتی مشابه با آنچه حکیم طوس با تصویر نیمه‌شبان اهریمن، در مقدمه داستان بیژن و منیژه بیان داشته، مواجه نمی‌یابد؟ آیا چنین انسانی نیز اگر به خواب فرورفته باشد یا خودش را به خواب زده باشد، به‌هنگام چشم‌گشودن، با گونه‌ای بی‌تعینی بنیادین، گونه‌ای سرگشتگی معرفتی، یا حتی گونه‌ای سپاه‌چاله‌انتولوژیک دست‌به‌گریبان نیست؟

به‌منظور پاسخ گفتن به این پرسش‌ها، می‌توانیم بار دیگر از موضع دریدا آغاز کنیم. چنانکه در بخش نخست این نگاشت بیان شد، از نظر دریدا، ناتوانی ما در تثبیت معنا در قالب ساختارهای روایی سبب می‌شود تا معنا در زنجیره بی‌پایانی از ارجاعات بینامتنی، همواره به تعویق بیفتد. به تعویق افتادن معنا امکان هر گونه روایت‌سازی یا حتی روایت‌گری را از آدمی سلب می‌کند. باز به همین معناست که ژان-فرانسوا لیوتار در وضعیت پسامدرن: گزارشی از دانش، واژه پسامدرنیته را «ناباوری نسبت به فراروایت‌ها» قلمداد می‌کند (لیوتار، ۱۹۸۴: XXIV). اما درحالی‌که لیوتار از این وضعیت گلابه‌ای ندارد و حتی می‌توان مدعی شد که به استقبالش می‌رود، متفکران دیگری نیز هستند که از همین وضعیت تصویری کابوس‌گونه پیش می‌نهند. شاید بتوان برجسته‌ترین و در عین حال، دهشت‌بارترین این تصاویر کابوس‌گونه را در وانموده‌ها و وانمایش، اثر ژان بودریار مشاهده کرد.

بودریار در همان آغاز اثرش، به روشنی و صراحت بیان می‌کند که از چگونه کابوسی سخن به میان خواهد آورد: در روزگار ما، انتزاع دیگر به نقشه، به المثنی، به آینه، به مفهوم تعلق ندارد. شبیه‌سازی (وانمایی) دیگر به یک سرزمین، به یک مشارالیه، به یک جوهر تعلق نمی‌گیرد. وانمایی اینک عبارت است از تولید الگوهای یک امر واقع، بی‌آنکه اصل یا واقعیتی در کار باشد: یک حادثه واقع^۱. (بودریار، ۱۹۹۵: ۱)

^۱. hyperreal

یکی از ویژگی‌های وضعیتی که بودریار تحت عنوان «حداواقعیت» خصیصه‌نمایی‌اش می‌کند عبارت است از ویرانی تمامی پستی و بلندی‌ها یا فراز و فرودهای زیست و تجربه انسانی (نید هیچ پیدا نشیب از فراز) (بودریار، ۱۹۹۵: ۲، ۲۵، ۹۶-۱۰۱، ۱۵۲-۱۵۶). بودریار می‌کوشد تا در حدّ توانش، ویرانی این پستی و بلندی‌ها یا فراز و نشیب‌ها را در تمامی عرصه‌های زیست و تجربه بشری، از علوم طبیعی و انسانی گرفته تا جنسیت و فردیت، تبیین کند. به باور بودریار، ویرانی پستی و بلندی‌ها یا فراز و نشیب‌های زیست و تجربه بشری، «شکستن تمامی تمایزات ایده‌آل میان حقیقت و دروغ، خیر و شر» منطقی بود که در ابتدا، سرمایه پیش نهاد تا «قانون بنیان‌فکن هم‌ارزی و مبادله را بنیاد نهد» (بودریار، ۱۹۹۵: ۲۲). اما همین منطقی در دوران وانمایش، حتی در مقابل خود سرمایه نیز قد علم می‌کند، زیرا هنگامی که هیچ واقعیتی در کار نباشد یا مرز میان واقع و غیرواقع به تمامی از میان برود، بنیادهای قدرت را نیز حتی در خفا نمی‌توان استوار کرد.

بنا بر آنچه بیان شد، کابوسی که بودریار به تصویر می‌کشد موقعیتی‌ست که می‌توان آن را تحت عنوان هستی مسطح خصیصه‌نمایی کرد، به این معنا که انسان عصر حاضر هستی را چنان دشتی سترون زیست و تجربه می‌کند؛ صحرای بی‌برکت و سوزانی که به هیچ روشی مجال بروز نمی‌دهد. البته ریشه‌های این وضعیت مسطح و بی‌تعیین را دستکم، می‌توان تا نیمه قرن نوزدهم میلادی عقب برد، یعنی زمانی که اندیشمند دانمارکی، سورن کی‌یرکگور، در اثری تحت عنوان دو عصر، از پدیدار غریبی سخن به میان آورد که در محیط زندگی‌اش، یعنی محیط اجتماعی کپنهاگ، رفته‌رفته می‌بالید و رخ می‌نمود. کی‌یرکگور این پدیدار نوظهور را تحت عنوان «هم‌سطح‌سازی»^۱ به تصویر کشید:

«رویه‌ای خاموش، ریاضیاتی، و انتزاعی که از هر نوع تلاطم و هیجانی اجتناب می‌کند» (کی‌یرکگور، ۱۹۷۸:

۸۴).

کی‌یرکگور همچنین، در تعریفی دشواریاب، هم‌سطح‌سازی را «وحدت منفی برآمده از معامله‌به‌مثل منفی افراد» می‌خواند (کی‌یرکگور، ۱۹۷۸: ۸۴). شاید بتوان مراد کی‌یرکگور را این‌طور توضیح داد: هم‌سطح‌سازی عبارت است از یکنواختی و میان‌مایگی اجتماعی که هر یک از افراد آن نه می‌خواهد و نه می‌تواند والایی و پستی را در خودش و در دیگر افراد جامعه تشخیص بدهد و به رسمیت بشناسد.

در این میان، آنچه قابل توجه می‌نماید عبارت است از اینکه بنا بر روایت کی‌یرکگور، رویه یا فرآیند هم‌سطح‌سازی با پیدایش مطبوعات چاپی همراه است و مطبوعات به‌نوبه خود، نقش مؤثری در گسترش این فرآیند بازی می‌کنند (کی‌یرکگور، ۱۹۷۸: ۹۰). چنانکه در بخش نخست این نگاشت اشاره کردیم، بسیاری از جمله مارشال مک‌لوهان بنیادهای عقلانیت مدرن را در پیدایش مطبوعات چاپی پیگیری کرده‌اند. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که - دستکم بنا بر روایت کی‌یرکگور - آنچه وضعیت پسامدرن را سبب شده، پیشتر و از همان ابتدای ظهور عقلانیت مدرن، در ساحت فرهنگی-اجتماعی در کار بوده است.

اما همچنانکه در مورد نقادی کی‌یرکگور از جامعه معاصرش، ظهور مطبوعات چاپی در مقام یک فناوری مدرن تنها یکی از عناصر یاری‌رسان به روند هم‌سطح‌سازی قلمداد می‌شود، فروگاستن وضعیت پسامدرن به پیدایش فناوری‌های سایبری نیز رویکرد بسنده و جامعی نخواهد بود.^۲ شاید اشاره به همین یک واقعیت که اندیشه نقادانه کسانی چون بودریار حدوداً بیست سال بر پیدایش تاریخ جهان گستر تقدم دارد برای نشان دادن نابسندگی چنین رویکردی کافی باشد. با این حال، می‌توان مدعی شد که ظهور فناوری‌های سایبری یا به بیان عام‌تر و در عین حال عمیق‌تر، انکشاف امر سایبری نقش برجسته و بی‌بدیلی در استمرار و گسترش وضعیت پسامدرن ایفا کرده است. این نقش‌آفرینی بی‌همتای امر سایبری را می‌توان به‌طور خلاصه، این‌گونه صورت‌بندی کرد: فضای سایبری محیطی‌ست که مفاهیم پسامدرنی نظیر تکثرگرایی، وانمایی، واسازی، بینامتنیت، تعویق، و امثالهم را در ساختاری عملیاتی و انضمامی به ظهور می‌رساند و به آدمی امکان می‌دهد تا با چنین دریافت‌های پیشتر مفهومی و انتزاعی، برهم‌کنشی ابزاری و هرروزینه داشته باشد.

البته اثرگذاری امر سایبری در روند مسطح‌سازی هستی تنها در جانب مشاهدات یا امر مشارالیه نیست که بروز می‌کند، بلکه خود مشاهده‌گر را نیز به همان شدت تحت تأثیر قرار می‌دهد. به دیگر بیان، ظهور عملیاتی و انضمامی مفاهیم پسامدرن در فضای

^۱. leveling

^۲. علی‌نظر گسترش سرمایه‌داری و به‌ویژه، عنان‌گسیختگی آن از آغاز دهه ۱۹۹۰ میلادی به بعد، هراس روزافزون نسبت به بروز جنگ هسته‌ای، تجدیدنظرگرایی بسیاری از جریان‌ها و گروه‌های چپ جهانی پس از شکست تجربه اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی و به‌ویژه فروپاشی آن در سال ۱۹۹۱ تنها برخی از عواملی‌ست که در بروز وضعیت پسامدرن، اثر برجسته به جا نهاده‌اند.

سایبری تکثر و حتی «تبخیر»^۱ سوژه مدرن را نیز شامل می‌شود. شری ترکل از جمله پژوهشگرانی است که بر این حوزه تمرکز کرده‌اند. ترکل با تکیه بر اندیشه ژاک لکان، این نظریه را پیگیری کرده است که خویشتن انسان، خویشتنی که معمولاً یک وحدت مستمر و پابرجا انگاشته می‌شود، در حقیقت، ترکیبی برآمده از خویشتن‌های متعدد است: «لکان تأکید داشت که اگو یک توهم است. او با این تأکید، روان‌کاوی و پسامدرنیته را به یکدیگر پیوند زد؛ مرادم این کوشش پسامدرن است که بر آن است تا خویشتن را نه چونان یک امر حقیقی یا ساختار پایدار ذهن، بلکه چونان قلمرویی از گفتمان‌ها به تصویر بکشد» (ترکل، ۱۹۹۷: ۱۷۸). ترکل همین زمینه روان‌کاوانه-پسامدرن را در بستر سایبری پیگیری می‌کند و برای نمونه، پدیده‌ای سایبری همچون بُعد چندکاربر^۲ را «آزمایشگاه بر ساخت هویت» می‌خواند (ترکل، ۱۹۹۷: ۱۸۴).

با توجه به آنچه بیان شد، اینک می‌توانیم به پرسش‌های آغازین این بخش پاسخ گوئیم: موقعیت پسامدرن را از حیث بی‌تعینی بنیادین و روایت‌گریزی فراگیرش می‌توان با تصویر شب هراسناک و غریبی مقایسه کرد که حکیم طوس در آغاز داستان بیژن و منیژه روایت کرده است. البته بی‌شک، علل بروز این دو موقعیت با یکدیگر تفاوت دارد. در مورد موقعیتی که فردوسی خودش را در آن یافته است، گسیختگی تاریخی و فرهنگی ایران در قرون نخستین اسلامی، فراموشی میراث ملی، و ناتوانی در نو کردن روزگار کهن به تاریکی اهریمنی چنان شب درازدانی راه برده است؛ اما در نسبت با موقعیت پسامدرن، با عللی اساساً متفاوت مواجه می‌شویم که در نگاشت حاضر کوشیدیم تا به بیان برخی از آنها بپردازیم.

اما اگر علل بروز این دو موقعیت از اساس با یکدیگر تفاوت دارند، آیا شباهت میان این دو صرفاً ظاهری نیست؟ و مقایسه میان این دو موقعیت چه حاصلی قرار است در پی داشته باشد؟ به نظر می‌رسد که پاسخ این پرسش‌ها را باید در ساخت سه‌گانه‌ای جستجو کرد که فردوسی در کلیت شاهنامه روایت می‌کند و ما در بخش دوم این نگاشت، از آن سخن گفتیم. اگر همین ساخت سه‌گانه، همین سه ساحت یا سه عالم شاهنامه پیش‌روی ما باشد، می‌توانیم توضیح دهیم که وضعیت پسامدرن به‌طور کلی، و نقش‌آفرینی امر سایبری در توسعه و گسترش این وضعیت، چگونه به بحران الهیات در روزگار ما انجامیده است.

نتیجه‌گیری

چنانکه در مقدمه بیان کردیم، در این نگاشت، تلاش ما بر آن بود تا نشان دهیم که امر و فضای سایبری موجود چگونه در جهت توسعه و گسترش تجربه، زیست، و فرهنگ پسامدرن تحقق یافته و این تحقق پسامدرن سایبری، به چه معنایی انسان روزگار ما را در مواجهه با الهیات و حتی خود امر الهی، با بحرانی ژرف و بی‌سابقه دست‌به‌گریبان کرده است. برآنیم که فهم بحران مذکور برای مخاطب فارسی‌زبان، از خلال رجوع به تمثیلی غریب و شگرف که از میراث گران‌سنگ ادب فارسی به اهل این زبان و این فرهنگ رسیده، فهم‌پذیر خواهد شد. به‌علاوه، چنانکه در بخش دوم این نگاشت، به تفصیل تشریح شد، تمثیل مذکور که در شاهنامه فردوسی، در مقدمه داستان بیژن و منیژه مضبوط است، فهمی نو از کیهان‌شناسی شاهنامه در کلیت آن به دست می‌دهد که در مواجهه با موقعیت پسامدرن معاصر، برای اهل زبان و فرهنگ فارسی عمیقاً یاری‌رسان خواهد بود. البته این در صورتی‌ست که ما نیز همچون حکیم طوس و به پیروی از روش و منش او، کمر همت ببندیم تا «روزگار کهن را نو کنیم»، به این معنا که روح زمانه خود را به کالبد میراث گذشته بدمیم و به معاصریتی سازنده و کنشگر دست بیابیم.

تحلیل و تفسیر ما از تمثیل شب درازدانی اهریمنی در مقدمه داستان بیژن و منیژه و بازخوانی کلیت شاهنامه از خلال آنچه این تمثیل به ما می‌نماید، گشاینده سه ساحت، عالم، یا جهان بود:

- **سرای درنگ:** ساحت، عالم، یا جهان بی‌تعینی محض؛ آنجا که فراز و فرود، پست و بلند، خیر و شر معنایی ندارد؛ تاریکی‌ای که به خفتن می‌خواند، و گرنه به تنگنای سرگردانی راه می‌برد.
- **سرای سپنج:** گیتی. ساحت، عالم، یا جهان میانی که برجسته‌ترین خصیصه آن گذرندگی‌ست (وای، ویو؛ باد)؛ در این سرای، فراز و فرود، پست و بلند، خیر و شر مکشوف می‌شوند، اما داد نمی‌بینند.
- **سرای قرار:** مینو. ساحت، عالم، یا جهان پسین که بشارتش می‌دهند؛ سرای پاداش و پادافره؛ سرای داد.

در بخش سوم نگاشت حاضر کوشش ما این بود تا تبیین کنیم که وضعیت پسامدرن در کلیت آن و علی‌الخصوص، نقش‌آفرینی امر سایبری در این وضعیت، چگونه ما را در عالمی مشابه با آنچه فردوسی «سرای درنگ» می‌خواندش، گرفتار کرده است. البته

1. vaporization

2. multi-user dimension (MUD)

چنانکه بیان شد، این مشابهت به هیچ وجه، از حیث علل بروز وضعیت مذکور نیست، بل از لحاظ ساختارهای عالمی‌ست که در آن به سر می‌بریم.

انسان امروز گرفتار در وضعیتی‌ست که ما آن را هستی مسطح خواندیم. اینجا مراد ما از مسطح بودن همان بی‌تعینی بنیادینی‌ست که تمایزها را در آشوب اطلاعات تولیدانبوه، در هیاهوی «آلودگی اطلاعاتی»^۱، در محو جریان گذار از دال به مدلول ویران می‌کند و به همین سبب، تولید هر گونه روایتی را به تعویق می‌افکند. این به تعویق افتادن مدام روایت‌ها نه چنانکه لیوتار مدعی‌ست، تنها در مورد کلان‌روایت‌های عام و جهان‌شمول، بلکه حتی در مورد شخصی‌ترین و خصوصی‌ترین روایت‌ها نیز مصداق دارد. دقیقاً به همین علت است که امروز با صراحتی بسیار بیشتر از تمامی دوران پیشین، خویشتن را توهمی می‌خوانند که انبانی از گفتمان‌های متکثر و گاه متمایز را به دوش می‌کشد.

با تمرکز بر همین نکته فوق‌الذکر ترکیب «هستی مسطح» موجه می‌شود: ساده‌انگاری خواهد بود اگر گمان کنیم که انسان روزگار ما جهان، طبیعت، یا محیط پیرامون خویش را چونان امری مسطح تجربه می‌کند. این صورت‌بندی ساده‌انگارانه است، از آنرو که بزرگ‌ترین تمایز موجود در هستی را چنانکه آدمی تجربه‌اش می‌کند، همچنان پیش‌فرض گرفته است: تمایز میان مشاهده و مشاهده‌گر. در وضعیت و سایبر پسامدرن، همین برجسته‌ترین تمایز هستی انسانی نیز دیگر در کار نیست؛ همین پستی و بلندی بنیادین نیز در روند مسطح‌شدن گرفتار آمده است. بنابراین، سخن گفتن از جهان، طبیعت، محیط، یا تجربه مسطح ناپسند است؛ مسطح‌بودن عین هستی انسان در روزگار ماست.

وضعیت و سایبر پسامدرن سرای درنگ، سرای تعویق، سرای تاریکی و بی‌تعینی بنیادین است، اگر چشمان‌مان را رو به حقیقت آن بکشاییم و فریب انوار ساختگی، فن‌بنیاد، و سلطه‌گرش را نخوریم. انواری که از صفحه‌های نمایش بیرون می‌زنند عین تاریکی، و به بیان دقیق‌تر، تاریکی مضاعفند. این انوار نه تنها شب‌های ما را روشن نمی‌کنند، بلکه روشنایی روز را نیز به کام تاریکی شبی درازدامن می‌کشند. وضعیت و سایبر پسامدرن سرای درنگ، سرای تعویق، سرای تاریکی و بی‌تعینی بنیادین است، اگر چشمان‌مان را رو به حقیقت آن بکشاییم و فریب حرکت‌های پرشتاب ساختگی، فن‌بنیاد، و سلطه‌گرش را نخوریم. این حرکات صفرویکی که نه متحرکی بر جا می‌گذارند، نه بستری دارند و نه جهتی عین درنگ، و به بیان دقیق‌تر، درنگ مضاعفند. پس بار دیگر، با همان

مشی و منش حکیم طوس می‌توان پرسش کرد: در این تنگنا، در این فروبستگی، راه به گیتی چگونه گشوده می‌شود؟ پاسخ گفتن به این پرسش البته موضوع نگاشت حاضر نیست، اما نفس طرح این پرسش نشان می‌دهد که بحران الهیاتی روزگار ما چگونه بحرانی‌ست: تنها با گذار به گیتی یا سرای سپنج است که می‌توان از مینو، از سرای پسین سراغ گرفت، آن را انتظار کشید، و بشارتش را نیوشا شد؛ تنها با دریافت تمایزهاست که پرسش از داد یا عدالت معنا پیدا می‌کند:

«يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مَرْسَاهَا»^۲؛ تنها با زیستن چونان حرکت و گذار است که پیمان و بشارت می‌خواندمان: «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةُ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعَدًّا عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ فَاسْتَبْشِرُوا بِبَيْعِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُمْ بِهِ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ»^۳

1. information pollution

۲. اعراف، ۱۸۷

۳. توبه، ۱۱۱

منابع

- بندهش. (۱۳۷۸). گردآورده فرنیغ دادگی. ترجمه مهرداد بهار، تهران: توس.
- بهار، مهرداد. (۱۳۹۱). پژوهشی در اساطیر ایران. چاپ نهم، تهران: آگه.
- حسن دوست، محمد. (۱۳۹۵). فرهنگ ریشه‌شناسی زبان فارسی. ج ۲. چاپ دوم، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۳۳). حماسه‌سرایی در ایران. تهران: مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر.
- مسکوب، شاهرخ. (۱۳۸۶). سوگ سیاوش (در مرگ و رستخیز). چاپ هفتم، تهران: خوارزمی.
- فردوسی. (۱۳۹۰). نامه باستان؛ ویرایش و گزارش شاهنامه فردوسی. ج ۳ (داستان سیاوش). ویرایش و گزارش میرجلال‌الدین کزازی، تهران: سمت.
- فردوسی. (۱۳۹۹). نامه باستان؛ ویرایش و گزارش شاهنامه فردوسی. ج ۵ (از داستان بیژن و منیژه تا آغاز پادشاهی لهراسپ). ویرایش و گزارش میرجلال‌الدین کزازی، تهران: سمت.

References

- Bahar, Mehrdad. (2012). *A Research on Persian Mythology*. 9th edition, Tehran: Agah. (In persian)
- Baudrillard, Jean. (1995). *Simulacra and Simulation*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Bundahishn*. (1999). collected by Faranbaq Dadagi. Translated by Mehrdad Bahar, Tehran: Toos. (In Persian)
- Derrida, Jaques. (1978). *Writing and Difference*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ferdowsi. (2011). *Ancient Letter; Editing and Reporting of Ferdowsi's Shahnameh*. 3rd vol. (The story of Siavash). Edited and reported by Mir jalaluddin Kazzazi, Tehran: SAMT. (In Persian)
- Ferdowsi. (2020). *Ancient Letter; Editing and Reporting of Ferdowsi's Shahnameh*. 5th vol. (From the story of Bijan and Manijeh to the beginning of the kingdom of Lohrasp). Edited and reported by Mir jalaluddin Kazzazi, Tehran: SAMT. (In Persian)
- Hassandoust, Mohammad. (2016). *An Etymological Dictionary of the Persian Language*. 2nd vol. 2nd edition, Tehran: The Academy of Persian Language and Literature. (In Persian)
- Heim, Michael. (1998). *Virtual Realism*. New York: Oxford University Press.
- Jordan, Tim. (1999). *Cyberpower: The Culture and Politics of Cyberspace and the Internet*. New York: Routledge.
- Kierkegaard, Søren. (1978). *Two Ages: The Age of Revolution and the Present Age. A Literary Review*, trans. Howard V. Hong and Edna H. Hong, Princeton: Princeton university Press.
- Levinas, Emanuel. (1998). *Otherwise, then Being: or Beyond Essence*. Pittsburgh, PA: Duquesne University Press.
- Levinson, Paul. (1997). *The Soft Edge: A Natural History and Future of the Information Revolution*. New York: Routledge.
- Lyotard, Jean-François. (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- McLuhan, Marshall. (1964). *Understanding Media: The Extensions of Man*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Meskoob, Shahrokh. (2007). *Siavash's Mourning; On Death and Resurrection*. 7th edition, Tehran: Kharazmi. (In Persian)
- Mumford, Lewis. (1963). *Technics and Civilization*. San Diego: Harcourt Brace.
- Safa, Zabihollah. (1954). *Epic Poetry in Iran*. 3rd edition, Tehran: Amir Kabir Publishers. (In Persian)
- Turkle, Sherry. (1997). *Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet*. New York: Touchstone.